

EGY KIADATLAN AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ

SZEKFÜ GYULA

KÁROLYI ÉS BERCSÉNYI A SZATMÁRI BÉKE ELŐTT

Az elmúlt esztendőekben sorra jelentek meg a hatvanas és a hetvenes években még reakciós szellemtörténésznek tartott, vagy láttatott Szekfű Gyula munkái. Először Bethlen Gábor erdélyi fejedelem születésének háromszázadik évfordulója alkalmából, 1983-ban jelentette meg a Helikon Kiadó Bethlen Gábor, Történelmi tanulmány című munkáját. Ugyanebben az esztendőben látott napvilágot a Gondolat Kiadó gondozásában a Forradalom után című történelmi tanulmányának hasonló kiadása. Néhány évvel később már megjelentek Szekfű szellemtörténeti vizsgálódásait szintetizáló, olyan máig is jelentős politikai gondolatokat hordozó írásai is, mint A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány (Maecenas, 1988), valamint a Három nemzedék és ami utána következik (ÁKV—Maecenas, 1989). Várhatóan ez év végén újra megjelenik Hóman Bálinttal közösen írott Magyarország Története, amely — néhány elavult adata ellenére — hazánk történelmének máig is egyik legszínvonalasabb feldolgozása.

Szekfű Gyula nevét szélesebb szakmai körökben ugyanúgy, mint a nagyközönség számára az 1913-ban megjelent munkája, „A száműzött Rákóczi 1715—1735” ismertette meg. Ebben a szerző szakított a Thaly Kálmán történetírói munkássága nyomán uralkodó nemesi-romantikus történelemszemlélettel, reális alapokra kívánta helyezni a Rákóczi-emigráció történetét, óhatatlanul le-döntve ezzel a Fejedelem nemzeti szabadsághőssé magasztosult alakját. Szekfű könyve óriási vihart kavart nem csak a tudományos, hanem a szellemi életben is, melynek számos kiválsága pro vagy kontra megnyilatkozott a vitában.¹ A szerző már e korai munkájában példaként állította a szatmári béke nyomán létrehozott közjogi egységet, amely megalapozta az általa később oly pozitívan értékelt XVIII. század, a magyar barokk fejlődésének eredményeit.

Szekfű Gyula a harmincas évek elején megbízást kapott a Károlyi családtól egy kétkötetes, közel száz ívre tervezett monográfia megírására, Gróf Károlyi Sándor és kora címmel. Közel egy évtizedig gyűjtötte az anyagot, de a hatalmas történelmi műből csak két fejezet készült el, az „Ösök” és a most közre adandó székfoglaló,² mely utóbbi 1940-ben íródott; ezt olvasta fel Szekfű 1940. április 22-én akadémiai levelező tagságának alkalmából. Munkásságát Kornis Gyula osztályelnök méltatta. Szekfű „Szellemi evolúciójának” folyamatát három szakaszra osztotta, mely az analitikus történetírással indult, a történelmi szintézissel vált teljessé, hogy végül tapasztalatait a „történetpolitikában” kamatoztassa, mondván: „A történetpolitikai értekezés nálunk tudományosan kevéssé művelt műfaját feleleveníti, azt is mondhatnám: megteremti, amikor

¹ A vitára nézve: Dénes Iván Zoltán: A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója. Budapest, 1976. 49—80. o.

² A levelezőtársági székfoglalóból idéz: Nagy József Zsigmond: Szekfű Gyula monográfia terve Károlyi Sándorról. In.: A Rákóczi szabadságharc vitás kérdései. Tudományos emlékülés 1976. január 29—30. (Szerk.: Molnár Mátvás) Vaja—Nyíregyháza, 1976.

a jelen kornak égető magyar problémáit történetileg iskolázott szemmel vizsgálja és rendszerbe foglalja.”³

Székfü székfoglalójában is hasonló törekvéseket fogalmaz meg, midőn a szatmári békéhez vezető út kapcsán elsősorban nem a „hogyan történt?“, hanem a „hogyan történhetett?“ problémájára keresi a választ, s e kérdés megválaszolása kapcsán történelmi tanulságokat is megfogalmaz olvasója számára. A mű középpontjában nem a fejedelem áll, mint A száműzött Rákóczi lapjain, hanem a problémát Károlyi Sándor és Bercsényi Miklós ellentétpárjában véli felfedezni. A valóság, vagyis a kuruc hadsereg bomlása, az államszervezet szétesése és a diplomáciai kilátások talaján e két ember lelki alkatának és felfogásának különbözőségében véli megtalálni a történések mozgatórugóit. Rákóczi alakja kimondatlanul is jelen van a műben, mint Károlyi valódi ellentétpárja, de alakját lehetetlen módon, nem politikai realitásként, hanem erkölcsi tartásáért állítja példaként a magyarság elé.

Székfü Gyula székfoglalójának közreadásával hozzá kívánunk járulni a Rákóczi-szabadságharc lezárása máig is neuralgikus kérdésének tényszerű tisztázásához, egy olyan történeti munkával, mely olykor szinte szépírói erényeket is csillogtat.

A szövegben a szerző által végzett tartalmi javításokat és törléseket külön jegyzetekben jelezzük. A kéziratot a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára Székfü Gyula gyűjteményében helyezték el. Ennek legnagyobb részét a Károlyi-monográfiához végzett anyaggyűjtés jegyzetei teszik ki, melyek igen érdekes „másodlagos” források a kuruc korrall foglalkozó történészek számára. A közölt értekezés kéziratári jelzete: Ms. 330.

Czigány István

SZEKFÜ GYULA

BERCSÉNYI ÉS KÁROLYI A SZATMÁRI BÉKE ELŐTT

A több hónapig tartó tárgyalásokat, melynek eredményeként a szatmári béke létrejött, ma már részleteikben is ismerjük Lukinich Imre tagtársunk alapos munkájából, melyet a szatmári béke okmánytára elé bocsátott. Az ő világos okfejtése eloszlattott minden homályt, ami a dolgok megismerésének útjában állott, s erre a kérdésre: hogyan történt? kimerítő választ adott. Mi most a hogyan történt? után a hogyan történhetett? kérdést vetjük fel. Hogyan történhetett, hogy a vezérlő fejedelem annyi sok tábornoka közül egyes-egyedül Károlyi Sándor maradt a hadaknál, melyek ennél fogva az ő befolyásának voltak kiszolgáltatva? Hogyan történhetett és mi a magyarázata annak, hogy a főgenerális, Bercsényi Miklós a többi 24 tábornokhoz hasonlóan a védelem szellemi irányításáról is lemondott? És végül hogyan történhetett, hogy maga Rákóczi sem használta fel mindent felülmúló tekintélyét politikai szándékai érdekében? Találón jegyezte meg Lukinich Imre, hogy még a békeszöveget megállapító szatmári gyűlésen is, a magyar és erdélyi rendek és a katonaság képviselői között bizonyára Rákóczi állásfoglalása döntötte volna el a tárgyalások sorsát, ha jelen van a gyűlésen. Rákóczi tiszta ember volt, amilyen nemcsak a magyar, de más népek is, századok folyamán csak ritkán, fehér hollóként jelenik meg; tisztasága több volt az önzetlenségénél, valami salaktól mentes légiesség is volt benne, amit nagyon is földön álló hívei kivétel nélkül magasabbrendűségnek éreztek, s aminek hatása alól senki sem vonhatta ki magát. Mikor Károlyi Sándor március végén azzal a szándékkal

³ Kornis Gyula osztályelnök üdvözlő beszéde Székfü Gyula 1. tag székfoglalója alkalmából, 1940. április 22-én. *Akadémiai Ertesítő*, I. k. 1940. 286–293. o.

megy ki hozzá Strijbe, Lengyelországba, hogy rávegye Pálffy pontjai elfogadására, s közölje, hogy ezen békefeltételek kedvéért ő már le is tette a húségeskút, eléje kerülve, nem hajtja végre szándékát, sőt még újra húséget fogad neki. Nem egyedül ő járt így azok közül, akik itthon a tények nyomása alatt elfogadták a Pálffytól nyújtott békét és Rákóczi egy szavára, vagy egy sorára megint visszatértek az ő álláspontjára; így járt Vay Adám, így az öreg Sennyey István, aki előbb Kassa feladását is helyesnek találta, de utóbb Rákóczi utasítására bezárkózott Munkács várába és ezt utolsónak adta fel. Így járt a rendek és a katonaság három hozzá küldött követe, akik csak erősen tompítva merték közölni vele a gyűlés békehatározatát, s kiknek egyike, az erdélyi Cserey János, a fejedelem szavaira elhagyta a békepartot és Károlyi ellen fordult. Így járt maga Ráday Pál, a kancellár is, aki a szatmári gyűlésen békeellenes megbízatását csak immel-ámmal végezte, de a fejedelem személye visszavonzotta Lengyelországba, s ott csak egy hónap múlva mert lépéseket tenni a végleges hazatérésre. Rákóczi jól ismerte hatalmát magyarjai felett, hogyan történhetett tehát, hogy nem vetette döntően a serpenyőbe? A magyarázatot mindehhez egyrészt Bercsényi Miklós, másrészt Károlyi Sándor szerepének részleteiből meríthetjük.

A főgenerális bátor, szókimondó, szenvedélyes, könnyen haragba boruló ember volt, életrajzírója, Thaly Kálmán, a tüzes magyar típus igazi képviselőjének tartotta,⁴ de Bercsényi temperamentuma sokkal bonyolultabb és egyénibb volt, semhogy típusnak vélhetőnk. Egyik messzelátható tulajdonsága volt az emberek és viszonyok gúnyos kritikája, mellyel gyakran sértő módon figurázta ki elégedetlenségének tárgyát, a másik pedig tévovázása, cselekvést akadályozó, időszerűtlen kétségeskedése és habozása, melyről finom rajzot adott, hadvezéri működésével kapcsolatban, Markó Árpád tagtársunk. Bercsényi hullámozó kedély volt, nemcsak abban az értelemben, hogy kétségbeesésből könnyen lendült bizakodásba és viszont, hanem inkább olyképen, hogy egy-egy erős érzelm sokáig uralkodott rajta és ez idő alatt mást nem engedett maga mellé, viszont utóbb nyomtalanul elhagyta. 1710 nyarán a rettenetes Isten csapása, a pestis pusztításának tetőpontján a desperáció kerítette hatalmába. Márki Sándor leírta Bercsényi lélekállapotát a pestis veszedelmei között, hogyan menekült az akkori általános védekezési mód szerint a döghalál⁵ elől városról kastélyba, falura, s onnan a szabad mezőre, ahol emberektől távol biztosabban remélhette, hogy épségben megéri a járvány végét.⁶ A pestis tetőpontját 1710 őszén érte el, a rákövetkező kemény tél megtörte hatalmát és 1711 tavaszán már sokkal gyöngébben támadt fel. Ehhez képest a járvány, mint a kuruc sereg szétbomlásának egyik előidézője, igazában 1710 nyarán és őszén jöhet számba. Ebben az időben oszlott fel Bercsényi serege, tisztjei és gregáriusi követték vezérük példáját, mezőkön és erdőkön bujdoskoltak és soha többé nem verődtek össze csapatokba és seregekbe. Tudunk 50—60 főnyi csapatokról, melyek az erdőkben sátrort vertek, s hónapokon át ott éltek, ki-kicsapdosva a szomszéd falvakra s onnan élelmet szerezve. Ez az 1710-i ősz ülte meg pestis iszonyával⁷ Bercsényi kedélyét és benne végkép megölte a fegyveres győzelem reményét.⁸ A főgenerális Jászónak és Krasznahorkának feladását javallja, Eperjes és Kassa körülzárását előre látja, „régén féltettem attul”, írja ezekről utóbb. Eger veszítésének hírére előrelátott rossznak mondja és még mielőtt, november 21-én átlépi a lengyel határt, hogy Rákóczi megbízásából az oroszokkal tárgyaljon, már leszámolt a felkelés katonai bukásával: egyik feladata orosz alkudozásaiban nem egyéb, mint hogy előkészítse a még meglévő magyar hadaknak lengyel földre, orosz szolgálatra való átlépését.

Ezt a megbízást a fejedelemtől kapta, Rákóczi ekkor már szintén lemondott a reményről, hogy a nemzeti kívánságokat azzal a hadsereggel valósíthatja meg, mely, saját szavai szerint, mindinkább összeszorult a Felső-Tisza és a Beszkid hegység szögletébe. Érsekújvár eleste után legközelebbi célja időnyerés volt: a felbomlóban levő seregtől nem remélte már, hogy Pálffy és az Erdélyben parancsnokló Stainville seregével szembeszállhat, ezért csapatait Munkácsra és környékére próbálta összevonni és a szabad magyar föld ez utolsó darabját addig tartani, amíg Péter cár segítségével

4 A szövegből kihúзва (a továbbiakban: szkh): ha nem vesszük is számba, hogy német anyja volt, egy Rechberg grófnő.

5 Szkh.: guga

6 Szkh.: egykorú levelek tanúsága szerint ez volt az általános védekezési mód.

7 Szkh.: félelmével

8 Szkh.: Összel és télen nincs csapás, mely a kuruc sereget éri, s melynek bekövetkezését a főgenerális előre meg ne jósolná.

újra nem kezdheti a háborút. Egy ideig még aktív védelemre is gondolt olyképen, hogy a Középső-Tiszán átkelve megzavarja Pálffy hadának keletre nyomulását, de ez ki-vihetetlennek bizonyult, Károlyi Sándor tervét pedig, hogy Erdély felé tegyenek hasonló diversiót, és ezzel megakadályozzák Pálffy és az erdélyi császári hadak egyesülését, ő maga találta túlságosan kockázatosnak. De már ezen katonai mótusok mérlegelése közben is egyre foglalkozott azzal a gondolattal is, hogy a kezében maradt öt utolsó megyét kiüríti és hadait lengyel földre átviszi.⁹

Emlékirataiban mondja: „Időt kellett nyernem és megszabadulnom tábornokaimtól, akik házaseberek voltak és másra nem, csak családjukra gondoltak.” Ezek között említi a hosszú fogságból kibocsátott Forgách Simont, valamint az utolsó pillanatig tényleg parancsnokló Esterházy Antal. De ekkor már, Thaly Kálmán felsorolása szerint, Lengyelországban volt a tábornokok és szenátorok egész sora: Csáky Mihály, Petróczy István, Teleki Mihály, Vay Ádám, Klobusiczky, Gerdhard, Hellenbach, Radvánszky, Keczer, Ráday Pál, a Perényiek és mások. Akár azt tekintjük, hogy a fejedelem feleslegesnek ítélte tábornokai jelenlétét és kiküldte őket az országból, akár azt, hogy ezek családjukat csak külföldön látták biztonságban, s ezért maguktól is elhagyták a sereget: mindkét esetben lehetetlen fel nem ismernünk, hogy Rákóczi és tábornokai, akkori kifejezéssel élve, desperáltak a harcnak a meglevő erőikkel való folytatásán.

Így érthető, hogy Bercsényi lengyel földön az orosz segítség mellett elsősorban annak szentelte fáradozásait, hogy előkészítse a kuruc sereg átköltözésének útját.

Előbb a lengyelek hangulatát puhatolta ki, s úgy találta, hogy „az urak és nemes-ségrül semmi kérdés, mert azt senki sem ellenzi: begyűhet s élhet pénzin, de a hadak-rul... nehéz gondolkoznom is.” A lengyel urak tartózkodása nem a kuruc hadak iránti ellenszenvből eredt, hanem abból a félelemből, hogy a magyar csapatok az oroszok erejét fogják növelni. Ők jobban ismerték a cár gondolkodását és terveit, minélfogva még a magyar ügy nagy híve, Szinyavszky hercegné nem bízott abban, hogy a cár megsegíti Rákóczit, ezért folyvást arra törekedett, hogy Bercsényit az orosz szövetségről lebeszélje. Bercsényi habozó természete különben itt is megmutatkozott. Rákóczi sürgetéseire sem sietett a dolgot az orosz méltóságok előtt szóba hozni, december 10-én így mentegetőzve: „Én, Fölséges Uram, teljes szívemmel igyekezem securitást szereznem az bejövőeknek, sőt még Fölséged maga személyének is, nem is vala soha intentiom, hogy azt elmulassam” — de előbb kedvet kell csinálni a cárnak a francia-orosz szövetség létrehozásával, s csak azután ezzel előhozakodni. Bercsényi bármennyire egyedüli reménységnek tartotta is az orosz segítséget, való-sággal fázott a cárnak Galiciába küldött főembereivel való érintkezéstől; ösztönösen húzódozott az ő idegen világtól. Az orosz kormányférfiak vezetője Dolgorukij herceg volt, akinek igazi feladata a balkáni, oláh, szerb ortodoxok felkelésének előké-zítése volt azon esetre, ha a török háború nem lesz elkerülhető. A herceg Nagy Péter-nek európaizált környezetéhez tartozott, nyugati fővárosokban követséget is viselt, de az orosz szokásokat nem vetette le: ha nem ivott és részegeskedett, akkor lomhán hevert szállásán és nem tért vissza tagjaiba az élet, míg vadászkutyái csaholását nem hallotta. Bercsényi nemcsak jóindulatát, de egyszerű érdeklődését is csak tokaji bor-ral, vagy sinkoránok ajándékozásával tudta megnyerni. A hadsereg átlépésének dolgát eleinte említeni sem merte, bár Rákóczi is, ő is úgy hitték, hogy a cár örömmel fog kapni rajta, hiszen a kurucokat, ha szolgálatba veszi, jól felhasználhatja Ukraj-nában a lázadó kozákok és a tatárok ellen. Csak január 29-én tudja jelenteni, hogy Dolgorukij „semmi difficultást sem lát bejöveteliben az hadaknak, csakhogy alimen-tatioját nem imponálhatni az lengyeleknek,” — viszont az oroszok sem akarnak ál-dozni a magyar sereg fenntartására; ezért Dolgorukij nem is volt hajlandó kötelező nyilatkozatra, s még április elején is elhalasztandónak tartotta a hadak bejövetele dolgát a cár személyes megérkezéséig. Egyebet nem is ért el Bercsényi, mint hogy az oroszok névre szóló oltalomlevelet adtak a konföderáció azon vezető tagjainak, akik számára Bercsényi, vagy Rákóczi kért ilyet. Bercsényitől annyira távol esett minden-nemű hazai akció lehetőségének a gondolata és elméjét oly kizárólagossággal foglalta le a lengyel földön megszerzendő orosz segítség képe, hogy valóságos propagandába kezdett a konföderáció tekintélyes tagjainak kihozására. December 29-én írta Rákóczi-nak: „... sok muszak passzust hoztak, azokat mind Krucsay és Keczer ura-

⁹ Hogy seregének harcképességére nem számított többé és ütközetbe vetését sem tartotta többé lehetségesnek, ezt bizonyítja.

imék kezéhez küldöttem, hogy szétküldjék őkegyelmek és magam is írtam biztató leveleket azok mellett.”¹⁰ Egyes urakat csakugyan értesített ily biztató levelekben a muszka remény bizonyosságáról, megírva nekik, hogy „csak többet lehet bízni a muszka cárhoz, mint Pálffyhoz; aki az én biztatásomat azért nem akarja hinni, hogy minden dolgot kinem petyegetek, elhiheti legalább azt végtére, hogy jobb a cár, mintsem Pálffy által végezni, mikor nemcsak szóval, de írott resolucióm is vagyon az cártul, hitivel nem hagy bennünket.” Bercsényi ily szorgoskodása következtében január havában már hat, májusban kilenc szenátort találunk a lengyelországi menekültek közt, ami ugyan még távolról sem éri el a huszonnégy tagú szenátus többségét, viszont a szatmári békülők táborában mindössze egy maradt, maga Károlyi Sándor. A konföderáció e legfőbb kormány szerve ekkor már épp úgy bomlólélben volt, mint a hadsereg; több szenátor pestisben elhalt, mások, így az öreg Barkóczy Ferenc, meghódoltak a császárnak. Rákóczi utolsó országgyűlésén, a salánki gyűlésen már csak négy magyar szenátor jelent meg, az erdélyiek közül pedig heten, akik ekkor már mind menekültek voltak, csoportosan vándoroltak Máramaros megye egyik helyéről a másikra és kapcsolataik Erdellyel rég megszűntek; egyébként pedig ebből a hétből is három, két Barcsay és egy Teleki, a salánki határozattól eltérve aláírta a szatmári békelevelet.

Bercsényinek és csoportjának nézeteit röviden úgy foglalhatjuk össze, hogy a felkelés ügye pillanatnyilag elveszett, tehát a kuruc sereg megmaradt romjait orosz uralom alá kell szállítani s Péter cár támogatásával egészen elől kell kezdeni adandó alkalommal a nemzet szabadságáért a küzdelmet. Ettől lényegesen el kellett térnie a hadvezér felfogásának, akinek hűségére és aktivitására bízta Rákóczi, többi tábornokai eltávolítása után, az egész kuruc haderőt. Míg Bercsényi kívülről, szinte üvegbura alatt szemlélte a Magyarországon végbemenő dolgokat, s a hadsereg problémája egyszerűen azzá a kérdéssé zsugorodott össze szemében, vajjon sikerül-e azt a cár rendelkezésére bocsátani és ezzel jóakarátát és szövetségét megnyerni, azaz a hadseregben már csak diplomáciai eszközök látott: addig a magára hagyott Károlyi vállaira élő emberek ezreinek, a kuruc hadseregnek a sorsa nehezedett. Ez a hadsereg pedig; a romhány-vadkerti sikertelen kitörés óta, az ellenség folyton szűkülő, folyton erősödő gyűrűjében már elvesztette régi egységét és fegyelmét, a nemzeti célok helyett a kisebb közösségek, megyék, tájak, családok érzelmei törtek fel benne, s elérkezett a bomlás azon végzetes pillanata is, amikor ki-ki a saját jövődjére gondol, családjáért és vagyonáért kezd remegni. A hadsereg e hangulatát nemcsak a körében élő Rákóczi ismerte fel, még Bercsényi is megérezte ott a távolban: előre látta, hogy a magyar Pálffy ajánlatai nem maradnak hatás nélkül a seregre: „Én megvallom, jobban félek már színes hamisságátul Pálffynak, mint Haister mérgitül, mert sokat megcsal az ő magyarsága.” Rákóczi válaszában elismerte e félelem alapos voltát: „Pálffy magyarságátul volt Kegyelmednek oka reá, hogy félt,” — előző levelében pedig, január 29-én szemléletesen írta le a hadsereg lelkiállapotát, a „sokféle rémulést, mivel exiit vox inter populum, hogy Pálffy széltibe beszéli, hogy meglehetne a békesség, mihent velem szólhatna és egy levelet írnek a császárnak. Minden ember tanácsolja és szörnyen repetálják, hogy mivel sokszori esküvéseimből hallották, hogy hazánkért kész volnék feláldozni magamat: annál is inkább reménlik, hogy ezeket megcselekszem.” Ugyanakkor közölte vele, hogy a falukon szerzte-széjjel vigyázatlanul tanyázó kuruc csapatokat mindenünne Munkács felé, a kör középpontjába terelték a császáriak, egymás után adták meg magukat a várak; Ungvár még az első felkérésre nem, de „ezután nem felelek felőle,” vetette hozzá a fejedelem; egész ezrek mentek át labancságra, a széjjelvert hadak egy része a krajnyákat pusztította, melyeken pedig az erdélyi és dunántúli bujdosók szánandó hada tengődött, másik része pedig a fejedelem szállása, Munkács falai alatt bomlott szét. Ezeket látva szánta el magát a fejedelem a nagy áldozatra, békekérésre, mint mondja: a császár előtt levélbeli megalázkodásra s hogy az ügyet végső döntésre a konföderáció elé terjessze, de „úgy látom — írta Bercsényinek —, hogy valóban kevés lesz, aki a békességet quoquem modo ne amplexálja, a remény tűnésével gratiára ne menne a császárhoz.”¹⁰ A fejedelem nem csaldott ebben: a fordulatot a kegyelem elfogadására még a konföderációtól, vagy egyesült labanc-kuruc országgyűléstől kidolgozott békeszöveg nélkül is, az a hír hozta meg, hogy Pálffy útján a bécsi udvar lemond a konfiskációnak már megkezdett gyakorla-

¹⁰ A szöveg mellé írva, de kihúzva: azaz nézete szerint ha nem sikerül formális békét kötni, a keresztény náció többsége kegyelmet fog kérni a királytól.

táról s a kurucoknak meghagyja birtokait. Az amnesztia ígérete, méghozzá magyar fővezér részéről, szájról szájra terjedt az oszlásra hajló kuruc csapatok között, melyeket viszont — erre is vannak adataink — tábornokaik távozása félelembe ejtett vagy elkéséřített. Nyolc esztendő kemény, véres küzdelme, férfias szolgálata után túlságosan nehéz próba lett volna elhagyni az országot, idegen földre lépni és olyan homályos remények után menni, melyek körvonalait is csak a vezérek, a legműveltebbek vélték felismerni — a muszka segítség, Bercsényinek csalhatatlan panaceája, nem mondott semmit a tiszteknek és közkatonáknak, de annál többet az amnesztia és birtokaik megtartásának ígérete.

Az ezredek ily hangulata napról napra ostromolta Károlyi Sándor füleit — Bercsényi ebből már semmit sem hallott, s Rákóczi sem, mióta ő is átment Lengyelországba. Károlyihoz érkeztek minden oldalról a jelentések, melyek a hadak kedvetlen-ségéről, békevágyáról, felbomlásáról, a parasztság és vármegyék háborúellenes hangulatáról szóltak. A megerősített várak egymás után követték Érsekújvár példáját és megnyitották kapuikat a császáriaknak, legtöbbször¹¹ az őrségek harckészsége és fegyelme megtörtével. Erre jellemző, hogy a feladott várak parancsnokai, így az érsek-újvári Nagyszéri Gábor, az egri báró Perényi Miklós, 20—50 emberrel egyenkint jelentkeztek Rákóczinál Munkácson, aki elismerte kényszerhelyzetüket, nem is büntette meg őket, hanem újra alkalmazta gyér hadainál. Eger november 29-i feladásának történetét Perényi Miklós részletesen jelentette Rákóczinak, s beadványából kiderül, hogy az őrségben a fegyelmet és a fejedelemhez való hűséget már felváltotta az élet megtartásának ösztöne. A Cuzani tábornoktól beküldött, megadásra szólító levelet Perényi, Károlyi Sándornak „kemény instructiója” szerint, nem engedte felbontani, de helyettese, Rétei Ferenc, előbb a tisztek körében, aztán a legénység előtt ellene szólt: „Az ebattáért mit csinálunk, gondolja meg Kegyelmetek, hogy bőrünkben áll, hogy úri emberek levelére választ nem adunk, ne gondolja azt, hogy bolond emberek laknak az várban az ebatta instructiójához mit tartja Nagyságod magát, mit tud Károlyi Sándor hozzá, soha nem volt olyan helyen, könnyű néki Munkács várából insructiót adni.” A vicekommandáns itt ugyan udvariassági érvet hoz fel, de egyéb beszédei a feladás érdekében néhol már a nyomdafestéket sem bírják ki. Több napos bombázta-tás után Perényi akarata ellenére követet küldtek Rákóczizhoz segítségért, de ez csak ígérettel tért vissza, mire Perényi szerint „a vitézlő rendnek elesett a szíve.” Közben Budáról öreg mozsarak jöttek, a német aknákat fúrt, s az ellenakna építésére nem akadt értelmes szakember, mire Rétei, a tisztek és az egész hajdúság ráment Perényire és kapitulációt követel: „Le nem vágomat se gyereket, jószágomat sem vesztem el.¹² Eleget tartottak már hazugsággal, hogy jó segítségünk, az ebatta muszkája ha el akart volna jönni, eljöhett volna már eddig a széles Indiából is, de az ebatta semmi sem jó, hanem csak lássunk dologhoz, küldjünk követeket...” A hadak állapotáról szóló ilyen és hasonló jelentések olvasásának és emlékének nagy része lehetett abban, hogy Rákóczi, amíg végkép el nem hagyta az országot, hajlott a békekötésre és megírta a császárnak szóló levelét.

A szabad mezőkön levő, vagy falukban kvártélyozó hadak szelleme semmivel sem volt jobb, mint a várőrségeké. Az 1710-i nyár és ősz pestisjárványa után a tél keménysége elől a négy vármegye falvaiban zsúfolódtak össze, minél fogva az ezredek Károlyit egyre a kvártélyok szaporítása végett ostromolják: „a vitézi rend itt annyira összeszorította, hogy mindenik helységben, egy háznál 6, 10, 12 is esvén”, persze, hogy három napon át sem maradhat ott, mert szegény gazdája, akit már korábbi beszállások is kiéltek, nem tudja sem a katonát, sem lovát ellátni. Az egyik ezredet, Kókay Mártonét például 1711 februárjában néhány máramarosi községre osztották, be is szállottak volna, de kiderült, hogy azok a falvak már ki voltak osztva a lengyel földre ment Esterházy Antal gróf bagázsaijára, valamint a dunántúli menekültek tartására, úgy hogy a későn jött ezrednek már semmi sem maradt. A tisztek leveleiben örökre a regimentek zúgolódásáról, a katonák zabolázása nehézségeiről van szó. Gyakran pusztá, lakosaiktól elhagyott helyekre kénytelenek szállni, másutt házak sincsenek, s a katonaság maga épít kunyhót magának és lovának. Emellett a fegyverszünet idején is, mely tudvalevőleg többször is meghosszabbított, örökösen szolgálatban voltak, mivel sem élelem szállítás, sem a létszám pótlása, rekruták behozatása, nem megy fegyveres kíséret, executio nélkül. Az ezredek-ből

11 Szkh.: nem a vezetők árulásának

12 Szkh.: mit adtak nekem Rákóczi és Bercsényi, ebnek adtak az ebatták semmit is.

folyvást kiszakítanak ármásokat, portyásokat, akik azonban gyakran már maguk sem térnek vissza; 1711-ben a tavasz beálltával alig lehetett ezred, melynek létszáma a tél folyamán lényegesen ne csökkent volna. Különösen sok erőt vett igénybe Munkácsnak, mint a kuruc had utolsó reménységének minél több hadiszerrel és élelemmel való ellátása: az egész télen járnak a kenyeret, limitált búzát, bort, dohányt szállító szekerek a fejedelem várába Nagybányáról, Ecsedből, a hajdúvárosokból; ha egy-egy erősség elvész, amit belőle menteni tudnak, Károlyi azt is Munkácsra rendeli, bár nem minden érkezik oda: a fuvaros parasztok, ahol tehetik, kereket oldanak vagy pedig a felbátorodó labancok, Ebergényi huszárai verik fel a szállítmányokat. Mindezen viszonyokra tanúságosak Vay László jelentései, aki 1710 novemberétől kezdve Károlyi régi ezredeit, a Tardi, Kárándi, Nyuzó, Kun István, Gyulai ezereket és a sajátját vezeti, illetőleg elhelyezésükről gondoskodik Nagykárolyban. A katonaságot sehol sem látják szívesen, Tardi ezredét Debrecen sem hajlandó ellátni, „megátalkodott ez a parasztság” állapítja meg, de tudja, hogy a nép csakugyan szegény, s bár élés hajtani feles katonát küld ki rája, mégsem kaphat ott, ahol nincs, sem élelem, sem abrak, sem takarmány. A nép „kész falustól megesküdni, hogy nincsen” és ő nem tudja, minő médiumot kövessen el ellene, mert „mint ellenséggel mégsem bánhatik vélek”. Az emberséges Perényi nagyon felindult, amikor értésére esik, nem is egyszer, hogy a katonák fahiány miatt a falvak házait szedik szét.¹³ Ebben az életmódban tovább romlik a pestis idején már megbomlott fegyverem.¹⁴ Részletesen ismerjük a Károlyi seregéhez tartozó Kárándi ezredben lefolyt konfliktust, melynek során Kárándi kivont karddal támadt egy engedetlen tisztjére, mire tisztjei földre hányták előtte a zászlóikat. Más ezredből is jelentik, hogy a tisztek az ezredes lábához hajigálták a fegyvert, mondván: „attateremtette lelkü, hadakozz magad, mi nem hadakozunk többet”. Közkatonák szökése, tisztek engedelem nélküli hazatérése, hogy családjukat biztonságba helyezték a fegyverszünet felbomlása idejére. szinte mindennapos volt a magára hagyott seregnél, mely nem tudta, melyik nap roppantja össze a sáncokkal bőven megerősített fegyverszüneti lineák mögött álló ellenség.

Ennek a kora tavasszal 15 000 főre tehető hadnak nem volt már hátvédje, sem utánpótlása, érzelmi erősítője, sem a jobbágyságban, sem a vármegyei nemességben. Az említett szállásolási, élelmezési, rendtartásbeli nehézségek a kuruckornak előbb is állandó kísérői voltak, ha nem is oly tömegesen, mint a felkelés végén, de korábban mindig meg volt a regeneráció lehetősége a két nagy medencéből, a köznemességből és a parasztságból. Most már mindkét medence kiszáradt, elszikkadt. Az ezredesek és más tisztek legfőbb panasza a vármegyék ellen irányul, melyek nem hajlandók többé katonát állítani, sem pedig a jobbágyfalvakkal élelmet és takarmányt szolgáltatókat. Eleinte 1709 és 1710 folyamán a vármegyék elzárkózása következtében a kuruc had visszavonulásának és a császáriak hódításának. Egyes országtájakon, melyekből a kurucok végkép kiszorultak, a vármegyei igazgatás azonnal átalakul, labancok kezére jut, s a korábban kuruc birtokosok is egymás után kérnek a vidékükön parancsnokló császári tábornoktól amnesztia-levelet. A dunántúli és felvidéki családok levéltáraiban reánk maradt ily gratiskérvények, *salvus conductus*- és amnesztialevelek szorosán kísérik a visszafelé húzódo kuruc mozgalom útját. De a még kuruc kézen levő megyék is mind több nehézséget okoznak: maguk nem akarnak többé harcolni, s jobbágyaikat sem engedik el, mert munkás kezekre, a pestis pusztításai után, maguknak is nagy szükségük van.

A már említett Perényi Miklós, Eger utolsó parancsnoka panasolja Károlyinak már 1710 nyarán, hogy várórségének pótlására Borsod vármegyétől nem kap többé hajdút, mert a vármegye alispánja arra tanította a községeket, hogy a bevonult és meghalt, vagy elesett hajdúk helyett nem tartozik a község újat állítani, aminek híre terjedvén, az egri őrségből már 40-nél több hajdú szökött el „gondolván, ha elme-gyünk, mást nem tartozik az helység előállítani”. Sőt a vármegye öt pontba szedve olyan javaslatot nyújtott át Perényinek, mely szerint a megye és községek ne legyenek ezután kötelesek mást állítani azok helyett, akik a harcon vagy pestisen meghaltak, akik a harcon vagy egyéb Isten ítéletei által megnyomorodtak, akik más régi-

13 Szkh.: egyébként Nagykároly bírása maga ajánlott fel két pusztá házat a katonaságnak szekerek csináltatására.

14 Vay Károlyi bölcsességétől várja a Kárándi-ezred konfúzióinak lecsendesítését; Kárándi Károlynak régi ezredese, egyik hadnagyát megverte, amire volt is oka és egy másik hadnagyának meghagyta, hogy kösse meg, aminek ez nem tévén eleget.

mentbe állottak, vagy hajdúhelyiségekbe mentek (azaz szöktek) s akik egyáltalában elszöktek; a pestist szenvedett falvak semmi katonát ne szolgáltatassanak többé és végül a falu mentességéhez az is elég legyen, ha a lakosok hitükkel vallják, hogy már eleget tettek a katonaaállítás kötelezettségének. Ez a javaslat a hadak utánpótlásának teljes megszüntetésével volt egyenlő, ami természetesen akkor vált jelentőssé, mikor egy-egy megye területéről az utolsó kuruc kommandó is kiszorult, vagy pedig a császáriak ostromzára alá került. Bercsényi és Esterházy Antal hadainak szinte teljes felbomlása után az udvari hadak maradványai és Károlyi ezredei már csak az utolsó refugium, a négy megye, Bereg, Ugocsa, Máramaros és Szatmár földjén számíthattak utánpótlásra, emberben és élelemben egyaránt. Ez a négy vármegye annál kevésbé volt elegendő a katonaság és a menekültek fenntartására, mert több mint a fele terméketlen hegyvidék, sík részére pedig már két oldalról megérkeztek a császáriak: Ung megyébe Tokaj és a Bodroghöz felől Ungvárnak, s délről, a mindig császári Várad, valamint Debrecen felől Ecsednek és Károlynak.

Nem kevésbé kellett tartani az erdélyi sereg nyomásától: Nagybánya is elveszett már, minthogy a polgárság egy része összejátszott a császáriakkal. A négy kuruc vármegyén kívül Bártfa és Eperjes eleste után Kassa császári ostromzár alá került, a Bihar megye déli csücskében magára maradt Sarkadot Pálffy kívánságára Károlyi januárban, Ecsedet februárban adta át, s bár ezeknek a hadműveletek újra kezdése, új kuruc offenzíva esetén nagy jelentőségük lehetett, a négy vármegyében összezsúfolt hadak helyzetére már nem volt befolyásuk. A kuruc terület bennszülött nemessége is megérezte a veszedelmet, még pedig nemcsak a császári körülzárásból származót, hanem az elégedetlen kuruc hadak részéről fenyegetőt is. Ily okból panaszkodik február végén Máramaros közönsége Károlynak, hogy a katonaságtól „idégen és alkalmatlan szókat és beszédeket hallunk, azt mongyák, hogy ők elpusztuljanak, pusztuljunk mi is,¹⁵ s több eféle szókat ejtenek, melyekkel céloznak romlásunkra, s mert többnyire tisztjeiktől is indepédensek,” amiért is, teszik hozzá „egyáltalában félünk az nonputaremtől”, s kéri Károlyit, hogy egyik ezredét „bizza meg védelmükkel a bekvártélyozott hadak ellenében.”¹⁶

Még hozhatnánk fel adatokat a jobbágyság hangulatáról, nyomorúságáról, egész falvakkal a katonaság elől szökéséről, vagy akár már a labanc kézre jutott vidékeken a parasztság megszervezéséről, így arról, hogy Rákóczi feketekörös-vidéki birtokainak ispánjai ármásokat fogadnak, a még bujdosó kurucokat kipuskázzák és „paraszteberekből labancokat szaporítanak”. Az elveszett vidékeken a labancok mindenfele elterjesztették, hogy kuruc had már sehol és minden adatunk arra mutat, hogy a négy megye kivételével nemesség és jobbágyság mindenütt tudomásul vette a harc megszűnését. Ily módon a béketárgyalásokba az ország túlnyomó nagy része immár nem is szólhatott bele, mert már valóságban kivált a hadviselésből; az egyes megyék még saját sorsukat is csak a gratiától és amnesztiától remélhették és önmagukkal törődve nem gondoltak többé a konföderáció céljaira, az ország függetlenségének és szabadságának biztosítására. Ha az utolsó négy megye is a többihez hasonlóan fegyver erejével, szerződés és békekötés nélkül kerül császári kézre — amint ez a fegyverszünet lejártával előre látható volt, s ezzel Rákóczi és Bercsényi is leszámolt —, akkor az ország valóban armis subjecta, meghódított provincia lesz, melyben a Lipót-féle abszolútizmus újabb, súlyosabb, technikailag feljettebb korszaka várt a magyarságra.

Károlyi Sándor azonban nem tartozott sem a tétovázó, sem a lomha magyarok közé és egész dolgos életében mindent elvégzett, amit munkával el lehetett végezni. Tisztjeinek, ezredeinek, a megyéknek, városoknak és váraknak kívánságai közül egyet sem tett félre, mindegyiket ki akarta elégíteni, élelemmel, kvártéllyal ellátni, s mindegyiket megnyugtanni a jövőt illetőleg. Azzal tisztában volt, hogy a Rákóczitól reábizott hadak nem akarják az országot elhagyni, s bár nincsen rá adatunk, feltehetjük, hogy Bercsényi sikertelen tárgyalásairól is tudomása volt kurucok orosz szolgálatba lépését illetőleg. Egy pillanatig sem gondolt arra, hogy a magyar csapatokat

¹⁵ Szkh.: azonban erről a földről valók pusztították el őket, s ők is hasonlót retatiálni akarnak.

¹⁶ Szkh.: De még jobban tartanak a fegyverszünet felbomlásától a béke megkötése előtt, amely esetben Stainville és Pálffy hadai is bevonulnának földjükre, s ezért kéri, hogy „Isten ő szent felsége méltóságos generális uram ő excellenciája nemzetünk mellett való munkáját megáldja, de annak kimeneteli Isten titkában áll és ha inopinate felbomolnék a frigy” — vigasztalja meg őket bölcs tanácsával.

Péter cár szolgálatában a kozákok pacifikálására vezesse, vagy pedig az ukrainai gyarmatokra telepítse. Hozzátehetjük: ezzel Rákóczit és Bercsényit is nagy gondtól és felelősségtől szabadította meg. Feladatát világosan körülhatárolva szemlélte: a kuruc had körül van fogva, a muszka segítség nem valóság és nem jövendő, néki katonái, a négy megye és azontúl az ország jövő életét olykép kell biztosítani, amint ezt minden segítségtől megfosztva, magára hagyatva teheti. Kényelmesebb lett volna vakon bízni Bercsényi példájára a muszkában és valamelyik brigadérosára, vagy ezerskapitányára hagyani a sereg és az ország gondját. Ehelyett megkötötte a békét mely eltörölte az abszolutizmust, helyreállította a régi magyar alkotmány érvényét és biztosította minden kuruc életét és birtokát. A négy megye földjére szorult kuruc had még a végveszély előtti utolsó pillanatban is megszerezte a már meghódított ország számára az alkotmány folytonosságát —, Károlyi Sándor munkája által.

A nemzet nem csatlakozott Bercsényi orosz tervéhez, melyről csakhamar kiderült, hogy ingoványba visz. Azt a halogató taktikát, mellyel Dolgorukij és társai Bercsényi minden sürgetésére sem voltak hajlandók a kurucok fegyveres megsegítésének ügyét a cár megerkezétségéig elintézni, magának Rákóczinak sem sikerült feloldani és őszinte barátsággá változtatni. Péter cárral való személyes találkozója és hosszas együttléte sem vitte előbbre a muszka segítség ügyét: a cárnak szinte az egész akkori Európára¹⁷ kiterjedő diplomáciaja előtt az ország és hadsereg nélküli fejedelemeinek nem volt többé saját értéke, még annyi sem, amennyit az 1707-i varsói szerződés megkötésénél jelentett. A kurucoktól Péter nem várt semmit s így nem is adott nekik, de szívesen elfogadta a fejedelem segítségét egy-egy diplomáciai kátyú megkerüléséhez. A fenyegető török háború megakadályozására felhasználta Rákóczi konstantinápolyi öszszekötéseit, de eredménytelenül; ugyancsak hajlandó volt Rákóczi jó szolgálatait igénybe venni a francia-orosz viszony javítására, de amikor a fejedelem és Bercsényi örömmel köztölték vele párizsi lépéseik sikerét, a várt francia követ helyett megérkező egyszerű ügyvivő egészen más, kedvezőtlen utasítással jött Péter cárhoz, aki ily módon magyar kapcsolataiból semmi hasznot nem tudott húzni. Az orosz politika a magyaroknál ekkor már nagyobb jelentőséget tulajdonított a balkáni népeknek, a török uralom alatt élő, ortodox hitű délszláv és oláh rájáknak, akiknek felszabadítást ígért, ha megsegítik a török elleni háborúban, melyet pedig mindenkép el akart kerülni. Rákóczi helyett Péter a moldvai hospodárral, Kantemir Demeterrel kötött Javorovban, 1711. április 13-án szerződést, melyben Moldvát örökös fejedelemség rangjára emelte és orosz protektorátus alá vette. A helyzetet az orosz segítség dolgában Rákóczi Bercsényinél előbb ismerte fel, 1711. december 11-én megírta Vay Ádámnak, hogy a cár iránt elolvadtott reménysége „úgy considerálván ezen monarkát, mint-ha soha nem is ismértem volna”, s az orosz politika értetlenségét nem annyira a cárnak, mint minisztériuma alacsonyágának tulajdonította. Bercsényi még januárban is moszkvai utat forgatott fejében, de erre Rákóczi szárazon válaszolt: „a Moszkvában menetel — azt sem mondom többször, hogy nem jó mert már eleget mondtam.”

Végiggondolva az orosz tervet attól kezdve, hogy Bercsényi lelkenedezve felkiáltott: „Közelit az cár, ujjul szerencsénk” egész a keserű kiábrándulásig — egyszerűen diplomáciai tévedésnek, külpolitikai ballépésnek minősíthetnők, melynek szerencsére semmi befolyása sem volt a nemzet további sorsára. Ez epizódot azonban kiemelte a diplomáciai aktusok szokványos sorozatából az, hogy Bercsényi mellett Rákóczi is részt vett benne, akinek egyénisége képes volt hibát, bukott ügyet is magasabb szférákba emelni. Kétségtelen, hogy a muszka terv első formáját, az orosz csapatok behozatalát, Munkácsnak és Máramaros megyének orosz helyőrségekkel ellátását, s az orosz-magyar seregek egyesülésének tervét 1710 nyarán Rákóczi főgenerálisával egyetértésben dolgozta ki; e nagy reménységek tüntével mikor Bercsényinek az oroszokkal való szóbeli tárgyalásai sem bíztattak pozitív eredménnyel, Rákóczi az oroszoktól mindinkább a császár felé hajlott, s így engedte meg, sőt kezdeményezte Károlyi és Pálffy érintkezését. De mikor 1711 január havában néhány napra átrándult Bercsényihez Galiciába, újra eltávolodott a császári békétől, megírva Károlynak, hogy már „nincs szükség a Pálffyval való szembenlétre”, mert „az muszka által is véghez vihetjük az békeséget, az melyet most ott Pálffy által.” Bercsényitől elválva, öt nap múlva Munkácsról értesítette Károlyit, hogy mégis hajlandó Pálffyval találkozni, el is ment a vajai találkozóra, s nagy önmehtagadással megírta a császárnak szóló békekérő levelet. De Bercsényi a távolból is megújította befolyását: február 12-én fél-

17 Szkh.: benne sok német fejedeleme és a balkáni keresztényekre is

re nem érthetően csodálkozik a császárnak írt levél-stílusán és hogy Rákóczi a császár kegyelmét kéri; „Soha el nem hitethettem volna magammal!” Egyúttal jó híreket közöl vele a cár hajlandóságáról és sürgeti, mielőbb jöjjön ki hozzá Lengyelországba. Helyesen jegyzi meg Lukinich Imre, hogy Bercsényi optimizmusa döntő befolyással volt Rákóczi elhatározására: február 21-én átment Galiciába, az orosz remény után és ezzel elszakította a császárral leendő békülés fonalát. Károlyitól Bercsényi vonta el a fejedelmet.

De Rákóczi nemcsak diplomata, nemcsak fejedelem, hanem lelki ember is volt. Igaz szívvel kereste hazája boldogulását, de mikor kiderült, hogy az oda vezető utat, a muszka tervet elvétette volt, a politikai tévedést is lelki indítékká tudta nemésíteni. A lengyel határt átlépve még nem gondolta, hogy a száműzetés keserű útjára lép, melynek a muszka terv csak első stációja lesz, de az első lépéseket is ugyanolyan önzetlenséggel, magáról lemondással, a világ megvetésével, tiszta lélekkel tette meg, mint a Kálvária egész útját, Rodostóig. Kimenetele előtt értesült Károlyitól, hogy ez szánokat keres, a fejedelem javait Ecsed várából elszállítandó; válaszában megköszöni neki, hogy privata economiájáról gondoskodik, de ő már erre nem veszteget papirost, „ha nem talál kegyelmed szánokat, nem bánom; a marhámrul penigh parancsoltam, hajtsák által és osszák ki jobbágyaimnak”. A levelet azzal fejezi be, hogy „csendesebb elmével végezhetjük dolgainkat”. Ez volt utolsó rendelkezése javairól az országban: a vagyont megvető nagyúr, a szegényeket becsülő magyar, a világi javaktól menekülő lelki ember indult el útjára, csendes elmével. Útja végképp elvált Károlyitól; ez átvéve kezébe az ország gondját, nehéz munkával több nemzedéknek megszerezte a hosszú békességet. Rákóczi pedig, elvetve a ma nyugalmát és tovább küzdve a közsabadságért és saját lelki élete függetlenségéért, minden magyarnak példát adott mindenkorra.